

keppelstok

STICHTING ALDE FRYSKE TSJERKEN

▲ Glas in Oudega (W)

**Glazenierskunst in Oudega (W)
De kerk in Britsum**

VAN DE REDAKTIE

De Redactie is verheugd u in de Keppelstok nr. 46 een tweetal artikelen aan te kunnen bieden van gezaghebbende auteurs op het gebied van Friese kerkelijke monumenten.

De heer Sytse ten Hoeve, directeur van het Scheepvaartmuseum te Sneek, licht de beide gereconstrueerde gebrandschilderde glazen in de Nederlands Hervormde kerk te Oudega (Wymbritseradeel) door. Een reproductie in kleur ziet u op de voorpagina.

Mevrouw Herma M. van den Berg verdiepte zich in de kerkerekeningen van de Nederlands Hervormde kerk te Britsum en beschrijft de perikelen rond het "opkalfateren" in de vorige eeuw.

Zij verschaft u inzicht in technische zaken zoals gewelven en westwerken. Maar na-

tuurlijk geeft zij ook een voorproefje van de restauratie van de kerk, waarmee dit voorjaar begonnen wordt.

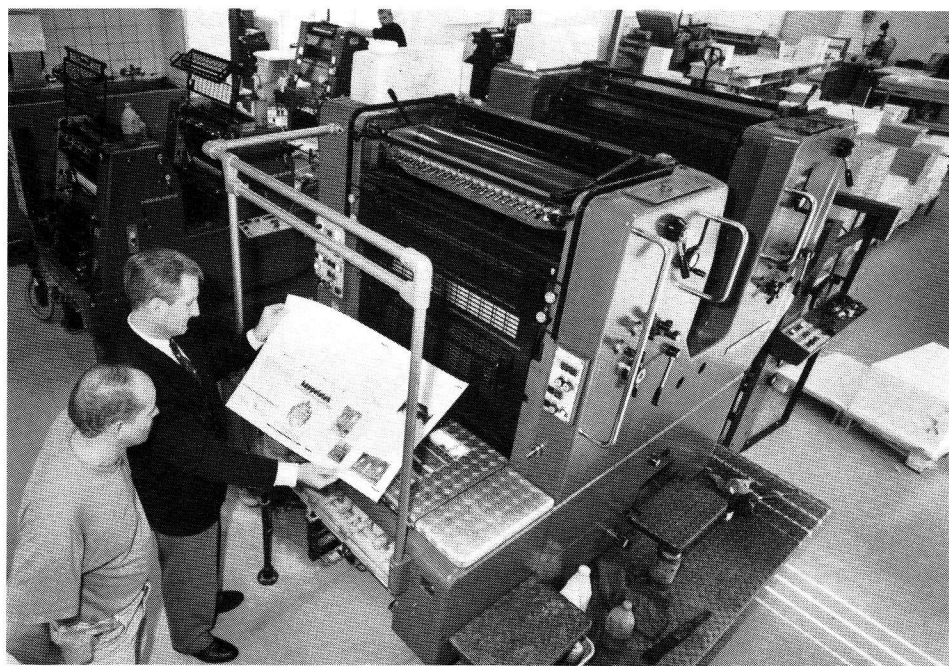
De redactie streeft ernaar in de toekomst boekbesprekingen op te nemen die voor onze lezers van nut kunnen zijn.

De Stichting werd op 22 januari haar negenentwintigste kerk rijker, nl. van Sybrandahuis. Dat ging met de nodige ceremonie gepaard.

Van de inspanningen, die onze drukker zich getroostte voor ons vorige nummer, getuigt een kijkje bij zijn drukpers.

De Redactie hoopt met dit nieuwe nummer uw tevredenheid op te roepen.

Palmzondag 1993

▲ De Keppelstok rolt van de pers bij Grafisch Bedrijf Hellinga bv, Leeuwarden

Gebrandschilderde glazen terug in de kerk van Oudega (W)

Ooit waren de historische kerkgebouwen in Friesland rijk voorzien van gebrandschilderde glazen. Uit 15de- en 16de-eeuwse archivalia valt op te maken dat de glazen uit die tijd vooral waren voorzien van bijbelse, religieuze en allegorische voorstellingen. ⁽¹⁾

Wapens - dikwijls van schenkers - kwamen op de glazen voor maar namen er nog geen centrale plaats op in. Na de Reformatie in 1580 werden de voorstellingen op de glazen minder talrijk en de wapenafbeeldingen gingen domineren. Afgebeeld werden de wapens van leden van gewestelijke bestuurs- en rechtscolleges en van regionale en locale gezagdragers. In de loop van de 18de eeuw werd het meer en meer gewoonte het wapen van Friesland te plaatsen in glazen die door de gewestelijke colleges werden geschonken. ⁽²⁾

In kerken bewaarde glazen

Van de vele gebrandschilderde glazen in kerkgebouwen in Friesland bleef weinig bewaard. Het breekbare glas weerstond doorgaans niet eeuwenlang de invloeden van weer, wind en licht of van rampen. In 1795 zijn veel wapenglazen onder het motto "vrijheid, gelijkheid en broederschap" vernield.

In de 19de eeuw gingen de meeste andere glazen verloren doordat in die eeuw in Friesland het glazeniersambacht niet meer werd beoefend en beschadigde glazen niet meer hersteld konden worden.

Het oudste beschilderde glas dat in een Friese kerk nog aanwezig is zijn twee ruitjes in de kerk van Nijland. Ze dragen afbeeldingen van ossen, die een rol spelen in de sage betreffende de bouw van de kerk. De ruitjes maakten ooit deel uit van een groter glas, dat in 1637 door de Leeuwarder glasschilder Gerrit Vredeman werd vervaardigd. ⁽³⁾

In de kerk van Oudega (Sm) zijn vier glazen bewaard gebleven uit 1717 met de familiewapens van de leden van diverse Friese colleges, namelijk die van Gedeputeerde Staten, Staten in het Mindergetal, Rekenmeesters Raden in het Hof en voorts een glas met wapens van leden van het geslacht Van Haersma. Het laatste glas heeft toevoegingen uit 1735, 1758 en 1776. De Monumentenlijst geeft onjuist aan dat de glazen werden vervaardigd door Ype en Jurjen Staak. ⁽⁴⁾ De vervaardigers waren Hendrick Busch, Douwe Feenstra en Piebe Harmens. ⁽⁵⁾

Van een glas in de kerk van Balk uit 1729 is de maker niet bekend. Het draagt wapens van de architect van de kerk en van de gecommiteerden tot de bouw.

In tien andere kerkgebouwen zijn gebrandschilderde glazen bewaard gebleven. Het zijn alle wapenglazen die vervaardigd werden door Sneker glasschilders: Ype Staak (1717-1808) en Jurjen Staak (1720-1747), Thomas Gonggrijp (1730-1814) en Tjalling Gonggrijp (1736-1823), broederparen die elkaar beconcurreerden. We treffen de glazen aan in de kerken van Surhuizum (1734), Drachten (1743), Engwierum (1746), Akkrum (1761), Goëngarijp (1770), Sumar (1770), Idaerd (1774), Warten (1780), Scherpenzeel (1788) en Oudemirdum (1790).

In musea bewaarde glazen

Het Rijksmuseum Nederlands Historisch Scheepvaart Museum verwierf in 1978 uit een Franse collectie zes gebrandschilderde glazen uit 1679 met scheepsafbeeldingen. Ze bleken afkomstig uit de kerk van Hollum op Ameland. ⁽⁶⁾ In het Admiraliteitshuis te Dokkum worden fragmenten bewaard van verloren gegane glazen uit de kerk van Engwierum uit 1746. De oudheidkamer Lemster Fiifgea te Lemmer expo-

seert fragmenten van een wapenglas uit 1717 uit de kerk aldaar. Ze behoren in eigendom toe aan het Fries Museum te Leeuwarden, dat zelf restanten bewaart van fraai geschilderde glazen die de Steenwijker glasschilder Govert Sents in 1637 vervaardigde voor de kerk van Vinkega.⁽⁷⁾ Het Fries Museum bezit ook, uit de kerk van Akkrum afkomstige, originele fragmenten van de in 1761 vervaardigde glazen, die in 1940 door kopieën werden vervangen.

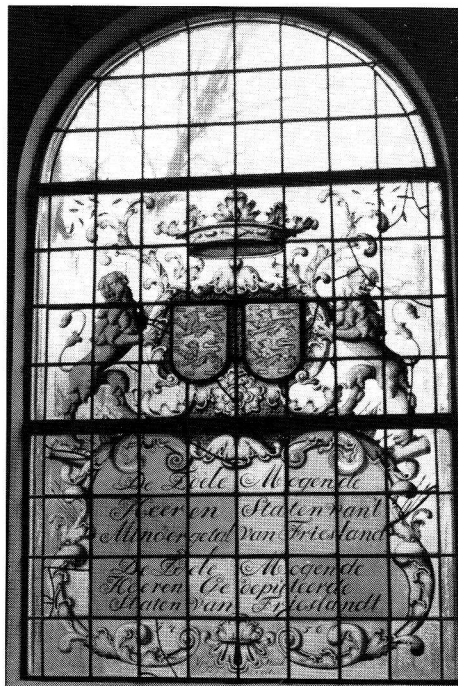
In de beruchte stormnacht van 31 januari op 1 februari 1953 waaiden enkele door Ype Staak in 1774 geschilderde glazen in de kerk van Idaard in. Ze werden nadien gerestaureerd door Jentsje Popma. Niet te herplaatsen fragmenten van de glazen werden door hem verenigd tot een geheel, dat een plaats kreeg in de Sneker Oudheidkamer in het Fries Scheepvaart Museum; dit omdat Ype Staak uit Sneek afkomstig was. De fragmenten zijn in 1988 in bruikleen overgedragen aan het museum De Trije Gritenijen te Grou.

Glazen uit Oudega (W)

Als gevolg van een onderzoek van de toenmalige conservator van het museum in Sneek, dr. H. Halbertsma, kwamen omstreeks 1960 in een depot van het Fries Museum ongeregistreerde fragmenten van beschilderde glazen tevoorschijn. Daarop waren de signatuur van Ype Staak en het jaartal 1756 te vinden. De fragmenten werden aan het museum in Sneek geschonken en het museumbestuur liet uit die fragmenten in 1960 door Jentsje Popma een glas reconstrueren, namelijk dat met een opschrift betreffende het Mindergetal en de Staten van Friesland. Vermoed werd toen dat het glas oorspronkelijk uit de kerk van Ysbrechtum afkomstig was. Dit glas kreeg een plaats in de museumopstelling. Toen het daar na verschillende wijzigingen aan de museumgebouwen niet zo goed meer op zijn plaats bleek te zijn werd in 1979 een eerste vergeefse poging gedaan het terug te brengen naar de kerk van Oudega (W) omdat wij inmiddels hadden aangetoond dat het daaruit afkomstig was. In 1986 had een tweede poging om het glas, samen met een uit de andere be waard gebleven fragmenten gereconstru-

eerde exemplaar in de Oudegaaster kerk te herplaatsen succes.

De Kerkvoogdij van de Hervormde gemeente Oudega c.a. was niet in de omstandigheid om voor herplaatsing van de glazen grote uitgaven te doen ten nadele van het kerkelijk werk. Het bleek evenwel mogelijk giften te verkrijgen van de Gravin van Bijlandtstichting, het Provinciaal Fries Anjerfonds, het Provinciaal Comité voor de Zomerpostzegels, de gemeente Wymbritseradiel en van een aantal particulieren.

▲ 1) Detail van het waterschapsglas met het wapen van Wymbritseradeel

Toen de benodigde financiën beschikbaar waren kreeg het glazeniersbedrijf Atelier Bogtman b.v. te Haarlem opdracht het tweede glas te reconstrueren en beide glazen geschikt te maken voor herplaatsing in de vensters aan de oostzijde van de Oudegaaster kerk, aan weerszijden van de preekstoel. In het voorjaar van 1988 werd de herplaatsing uitgevoerd.

Aanschaf van de glazen

In 1755 liet de kerkvoogdij van Oudega in opdracht van de ingezetenen van het dorp de bouwvallige kerk door een nieuwe vervangen. De oude zadeldaktoeren bleef staan. Het bewaard gebleven bestek ⁽⁹⁾ werd opgemaakt door Jelte Eeltjes. De timmerman mr. Eite Tjebbes voerde de bouwwerkzaamheden uit. De Staten van Friesland gaven 315 carolusguldens subsidie voor de nieuwbouw. ⁽¹⁰⁾

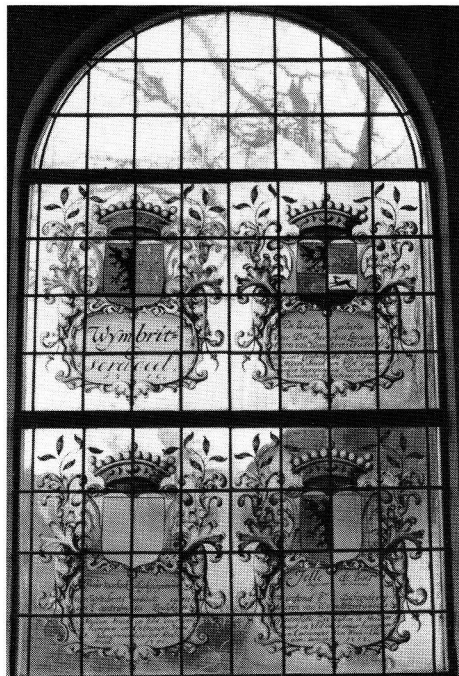
Bij de vervanging van de oude zadeldaktoeren door een nieuwe toren met spits in 1879 werd de kerk naar het westen toe verlengd ⁽¹¹⁾ en kreeg toen in totaal veertien rondbogige vensters. In 1755 had de kerk acht of negen vensters; zes daarvan werden voorzien van geschilderde wapen-glazen. Dit valt op te maken uit het rekeningboek van de kerkvoogdij ⁽¹²⁾ en uit archieven van gewestelijke colleges. ⁽¹³⁾

De opdrachtgevers waren de Staten van Friesland, Gedeputeerde Staten, het Mindergetal, de Rekenmeesters, de grietman van Wymbritseradiel Sjuick Gerrolt Juckema van Burmania Rengers, het waterschap Wymbritseradeel Cum Annexis Contributie Zeedijken en de plaatselijke predikant met twee kerkvoogden.

In het genoemde rekeningboek van de kerkvoogdij staat op 19 juli 1757 een uitgave van f 195-15-0 aan de Sneker glasseur Ype Staak verantwoord "wegens 't Schilderen van ses Kercke Glazen". De glazen van de bestuurlijke en rechterlijke colleges droegen waarschijnlijk afbeeldingen van wapens van Friesland, gehouden door leeuwen. Ze waren verder voorzien van opschriften in cartouches, die omgeven waren door acanthusloof. In Oudega moeten op twee glazen de opschriften betreffende twee colleges gecombineerd zijn geweest. Voor dergelijke glazen werd naar gewoonte een bedrag van 36 carolusgulden geschonken. De grietman schonk f 46-28-0, zodat wel geconcludeerd mag worden dat het Rengerswapen een geheel glas vulde. Ds. Syno Johan Attama schonk f 23-1-4 voor een half glas en de kerkvoogden Sytse Heins en Gatzte Douwes Buma elk f 11-10-10 voor een kwart glas. Het laatste glas waarvoor in het rekening-

boek van de kerkvoogdij ontvangsten staan geboekt was dat voor leden van het waterschapsbestuur. Secretaris Jacobus van Loon en gedeputeerden De Boer en Verhoek droegen elk voor een derde gedeelte van het glas f 15-7-8 bij. Nadat Ype Staak de glazen geleverd had werden ze geplaatst door Hiltje Heerts, die voor zijn werk f 81-0-0 rekende.

De Oudegaaster glazen worden in het rekeningboek weer vermeld op 16 september 1795, wanneer J. van der Velde f 8-17-4 betaald wordt voor "glaasmaken in de kerk van Oudega van het wapen wegnemen". Klaarblijkelijk zijn de glazen niet geheel verwijderd maar zijn de ruitjes met wapens slechts uitgenomen. Het lijkt voor de hand liggend dat de glazen, waarvan de toestand in de loop van de 19de eeuw zal zijn verslechterd, bij de uitbreiding van de kerk in 1869 zijn verwijderd en dat restanten van twee glazen toen een museale bestemming kregen.

▲ 2) Het door Jentsje Popma in 1960 gerestaurerde glas voor het Mindergetal en voor Gedeputeerde Staten van Friesland

Reconstructie

Het Oudegaaster glas dat Jentsje Popma in 1960 reconstrueerde bestaat uit twee identieke wapens van Friesland onder een kroon en gehouden door klimmende leeuwen die staan op kanonlopen. Daaronder staat in de grote cartouche het bijschrift: "De Edele Mogende/Heeren Staten van 't/Mindergetal van Friesland/De Edele Mogende Heeren Gedeputeerde Staten van Frieslandt/1756". Onder de cartouche staat nog: "Ype Staak/fe-cit".

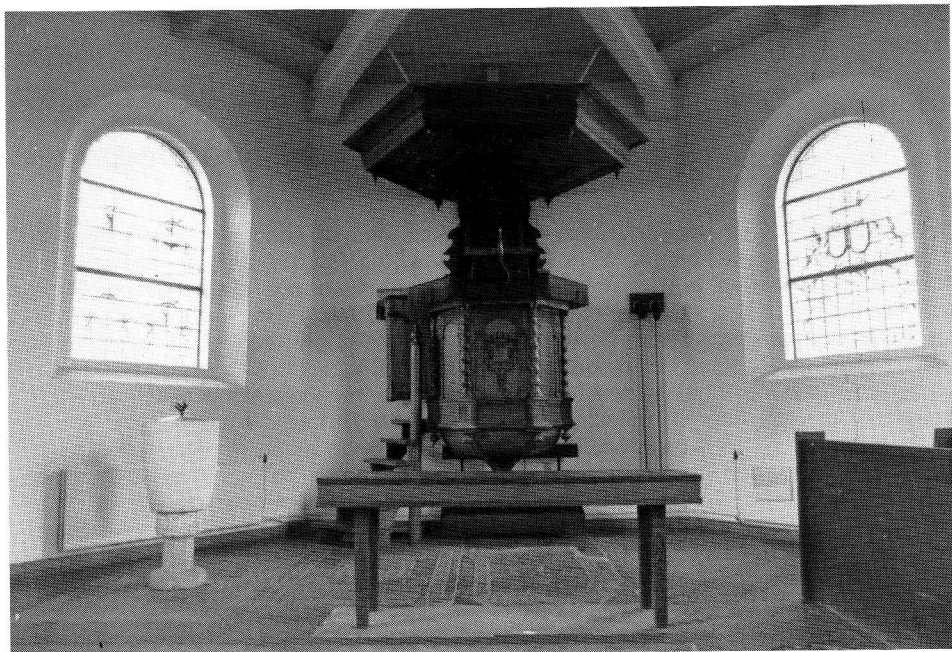
▲ 3) *Het in 1988 door Atelier Bogtman gereconstrueerde waterschapsglas*

Het Mindergetal was in Friesland in de tijd van de Republiek het college van viermaal twee volmachten van de kwartieren Oostergo, Westergo, Zevenwolden en van de Steden. Tijdens de Landdag, wanneer de Staten van Friesland vergaderden, verzorgde het Mindergetal de coördinatie bij de besluitvorming, omdat de Staten niet

plenair bijeenkwamen maar per kwartier vergaderden.

Het waterschapsglas dat in 1988 in het Haarlemse atelier Bogtman werd gereconstrueerd werd in 1756 door drie personen betaald maar is in vier vakken verdeeld. Elk vak draagt een wapenschild en daaronder een bijschrift in een cartouche. Alle wapens waren niet meer aanwezig, waarschijnlijk verwijderd in 1795. De bijschriften waren gedeeltelijk bewaard gebleven. Het wapen van Wymbritseradiel was eenvoudig te reconstrueren, evenals dat van de waterschapssecretaris dr. Jacobus van Loon.⁽¹⁴⁾ Het (voor de gelegenheid samengestelde?) wapen van Pyter Voorhoek was niet terug te vinden en is blank gelaten. Het wapen van Jelle de Boer bleef ook onbekend. Vanwege zijn achternaam is de linker (heraldisch: rechter) helft van zijn schild voorzien van een halve adelaar omdat boerenwapens die doorgaans dragen. De andere helft is blank gebleven. De bewaard gebleven fragmenten van de bijschriften gaven voldoende mogelijkheden tot reconstructie.⁽¹⁵⁾ Ze zijn als volgt: "Wymbrit=/seradeel/1756", "De Weledel geleerde/Heer Dr. Jacobus (van) Loon secre/taris van Wymbritseradeels/cum an_x Contributie Zeedijken/ de Steden Sneek en Ylst daar/onder begrepen en Fiscael van/Voorscreven Grietenie 1756", "Pytter Voorhoek Dijksgedepueteerde/Van Wymbritseradeels cum/an_x contributie Zeedijken/de Steeden, Sneek en Ylst, daeron/der begrepen, en Ontvanger van't Burgerweeshuis der Steede/Sneek 1756" Jelle de Boer/Ingenieur der Provincie/Friesland & Dijksgedepu=/teerde van Wymbritseradeels/Contributie Zeedijken, de Steeden/Sneek en Ylst daar onder begrepen/en Ontvanger van Wouds-End/cum annex, 1756".

Waar beide glazen oorspronkelijk waren geplaatst is niet bekend. In 1988 is er voor gekozen ze te herplaatsen aan de oostzijde van de kerk in de vensteropeningen aan weerszijden van de preekstoel, die in 1756 door timmerman Eite Tjebbes werd geleverd en door Gerben Jelles (Nauta) voor f 4-10-0 van een gesneden wapen voorzien. Zo zijn twee bewaard gebleven onderdelen van de kerk uit 1756 weer verenigd.

▲ 4) *Het oosteinde van de kerk van Oudega (W) met de geschilderde glazen aan weerszijden van de preekstoel*

Noten

1. S. ten Hoeve, "Gebrandschilderde glazen", in: S. ten Hoeve, G.P. Karstkarel en Regn. Steensma (redactie), *Kerken in Friesland* (Baarn, 1985) 116-119
2. S. ten Hoeve, "Gebrandschilderde glazen in Friese kerken, in het bijzonder uit de 18de eeuw", *Publikatieband Stichting Alde Fryske Tsjerken I* (1973) 121-144
3. D.J. van der Meer, "De brânskildere oksen fan Nijlân", *Ut de smidte fan de Fryske Akademy XVII* (1983) 12-13
4. Voorlopige lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en kunst, IX, de provincie Friesland ('s-Gravenhage, 1930) 304
5. Rijksarchief in Friesland, Leeuwarden, Archief Staten van Friesland 1580-1795, nr. M.16 (28 februari 1718), nr. Gf.51¹² (3 januari 1718) en nr. R.54c (5 januari, 8 en 4 maart 1718)
6. Jaarverslag van de Ver. Ned. Hist. Scheepvaart Museum 1978-1979 (Amsterdam, 1980) 66-67
7. Ra in Frl., Archief Staten van Friesland 1580-1795 nr. Gf. 50¹⁸ (29 september 1637)
8. H.H. (Herre Halbertsma), "Merkwaardige ontdekking op een museumzolder - overblijfselen van een stel Kerkvensters van Ype Staak", *Sneeker Nieuwsblad*, 7 april 1960
9. Gemeente-archief Wymbritseradiel, IJlst, Oud Archief nr. 245
10. Ra. in Frl., Archief Staten van Friesland 1580-1795, nr. S.2 (25 februari 1755), Gf.5¹⁴ (15 maart 1756) en R.56j
11. J.D.Th. Wassenaar, *De Hervormde Kerk van Oudega (W)*, (Oudega, 1986) 3
12. Archief van de Kerkvoogdij van de Hervormde Gemeente Oudega (W), *Rekeningboek 1731-1813, 1756* (geen datum)
13. Ra. in Frl., Archief Staten van Friesland 1580-1795, nr. M.16 (28 februari 1755), Gf. 51¹⁴ (7 maart 1755), nrs. R.56 e en j (1756); en Archief Hof van Friesland, nr S.1 (4 maart 1755)
14. Ra. in Frl., Archief Nedergerecht van Wymbritseradeel, nr. P (1743)
15. De hr. P. Nieuwland van het Rijksarchief in Friesland deelde ons mede dat Jelle de Boer de titel Ingenieur der Provincie Friesland droeg.

De kerk van Britsum

Gegevens en overwegingen

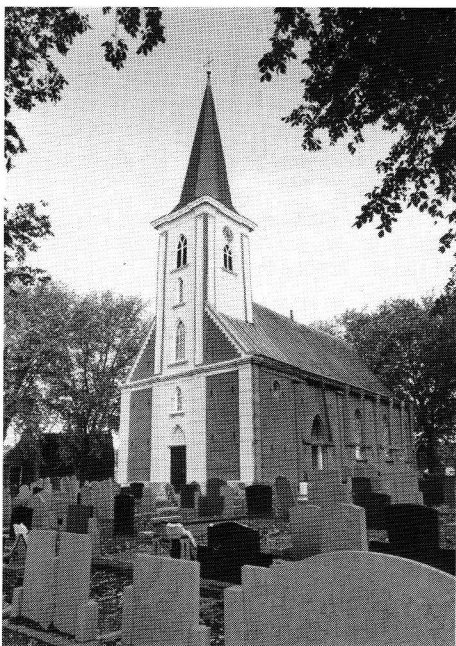
Sinds enige tijd is de kerk van Britsum in de belangstelling van kenners en liefhebbers van oude kerken. In het vorige nummer van dit blad las u iets over de eerste fasen van restauratie en eerder al had een onderzoek uitgewezen, dat er middeleeuwse schilderijen van hoge kwaliteit op de gewelven van het koor aanwezig waren. Als u het dorp echter kent, zoudt u zich kunnen afvragen, hoe dat zit: de kerk ziet er geheel 19e eeuws uit.

Wat is namelijk het geval? De kerk is in 1875 zonder veel discussie, naar het lijkt, ommetseld en kreeg een toenmaals modern uiterlijk van gladde rode baksteen met een bovenafsluiting van een zaagtand-lijst in rode en gele steen. Aan de koor-sluiting en ter weerszijden van de ingang

wordt de lijst gedragen door forse pilasters. De toren, die aan de westzijde ingebouwd is en dus alleen boven de kap uitsteekt, heeft een met lei beklede spits en is met stucwerk versierd. Bij dit strakke deftige uiterlijk horen leien op het dak, die dan ook in zogenaamde Maasdekking zijn uitgevoerd, d.w.z. in horizontale rijen van rechthoekige stukken van gelijke grootte. De kerk vormt zo een karakteristiek middelpunt van het mooie terpdorp en het zou best mogelijk zijn, dat floreenplichtigen in 1875 alleen tot verfraaiing besloten hebben van hun aloude kerk, die aan de buitenzijde er naar hun smaak wat ouderwets uitzag. De dames en heren waren welgesteld en onder de rook van de hoofdplaats Stiens van de sedert 1851 gemeente geworden Grietenij Leeuwarderadeel, paste het de kerk als symbool te tonen van macht en welstand.

Ook van binnen was de kerk indrukwekkend, omdat de gehele ruimte in steen overwelfd is. Ten opzichte van in hout overwelfde kerken lijkt de ruimte misschien wat laag. Daartegenover staat, dat in steen overwelfen kostbaar was en niet voor elke kerk weggelegd, daar er deskundige metselaars voor nodig zijn. Het na de Reformatie wit gekalkte interieur vroeg bovendien meer onderhoud dan een houten kap. Jaarlijks werd volgens de rekeningen het interieur geraagd en gewit; wanneer nodig werden er nieuwe gordijnen aangeschaft en veren voor de kussens. Tegenover de 17e eeuwse eiken preekstoel, die binnen een ruim doop-hek hangt, staan twee forse herenbanken uit het midden van die eeuw voor de bezitters van de states, die het dorp rijk was. Op het koor is een grafkelder en ook elders in de kerk liggen verscheidene zerken, die aan de families herinneren, die het dorp rijk was.

Voordat we nader ingaan op het zeldzame inwendige van de kerk, willen we de gegevens doornemen, die de kerkerekeningen en notulen bevatten uit de tijd voor en

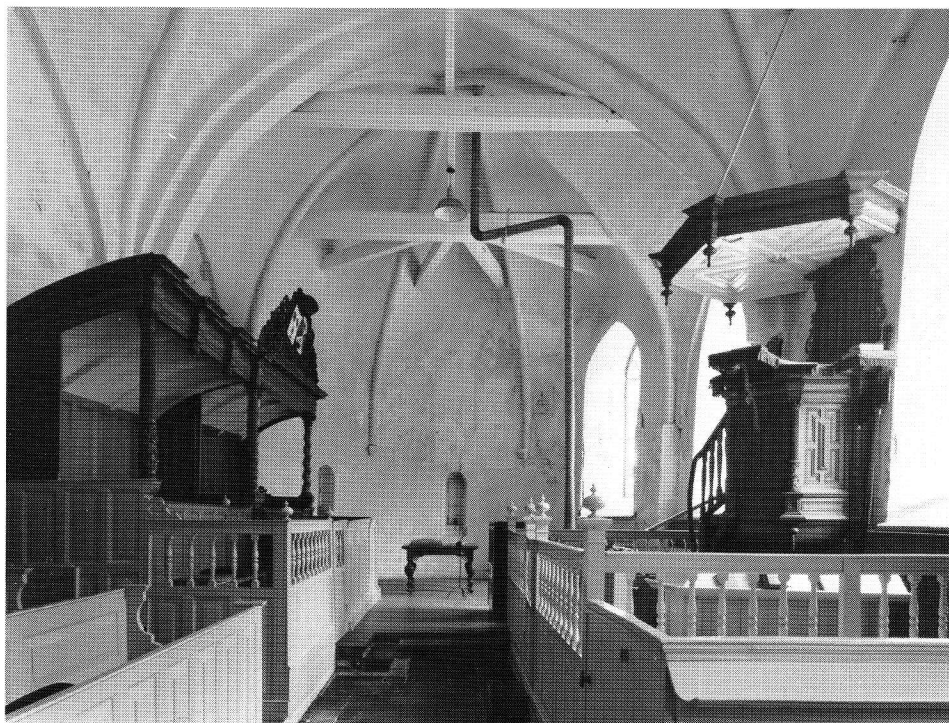
▲ 1) *De kerk van Britsum in 1992 na restauratie van de toren*

tijdens de uitwendige verfraaiing van het gebouw. In de dertiger jaren heeft een oud-inwoner van Britsum R.S. Roorda al veel vermeldenswaardigs bijeengebracht in een boekje "It alde doarp". Het lezen van de stukken, die thans op het Rijksarchief berusten, bracht een aantal namen aan het licht en de sociale samenhang van de onderneming.

Gegevens uit de 19e eeuwse kerkerekeningen

In 1862 beginnen de grote uitgaven met de aanschaf van een orgel bij de bekende Leeuwarder orgelbouwer Hardorff voor *f* 2700,-. In de volgende jaren wordt er jaarlijks wat uitgegeven aan onderhoud van de kerk in de grootte van "materialen en loon aan kerk en toren *f* 45,-", terwijl aan de pastorie *f* 335,- ten laste wordt gelegd. Wel draagt de kerkvoogdij belangrijk bij aan het verbeteren van de Oudlandseweg tot een kunstweg en wordt het schoolgebouw vergroot en geveerd voor

f 686,96. In 1870 belopen de kosten aan de toren *f* 120,-, aan de pastorie *f* 132,- en aan de kosterij *f* 113,-, terwijl de kerk geschilderd wordt voor *f* 56,- en gewit en schoongemaakt voor *f* 12,-. In dat jaar is de grootste uitgave een duidelijke statusuitgaaf: er wordt nieuw kerkzilver gekocht te weten kannen, schotel en een blad voor *f* 619,90 uit het fonds onderhoud gebouwen. De uitgaaf staat op naam van R. Reynders, een zilversmid te Leeuwarden, die van 1855 tot 1891 bekend is. ⁽¹⁾ In 1872 wordt "een nieuwe huizinge" gebouwd door mr timmerman B. de Vries voor *f* 2471,01, waarna de kerkvoogdij in 1873 weer een bijdrage levert aan het verbeteren van kunstwegen door B. de Vries, te betalen voor het afgraven en bevoieren van de "buurt". In 1874 krijgt vervolgens het kerkhof een nieuwe hamei (toegangshek) voor *f* 125,44, geleverd door de firma Mohrmann en Cie. De bomen rond het kerkhof worden verkocht, waarna in 1875 een ijzeren 'staketsel' rond de begraafplaats betaald wordt met *f* 1572,64 aan

▲ 2) *Interieur van de kerk van Britsum in 1984*

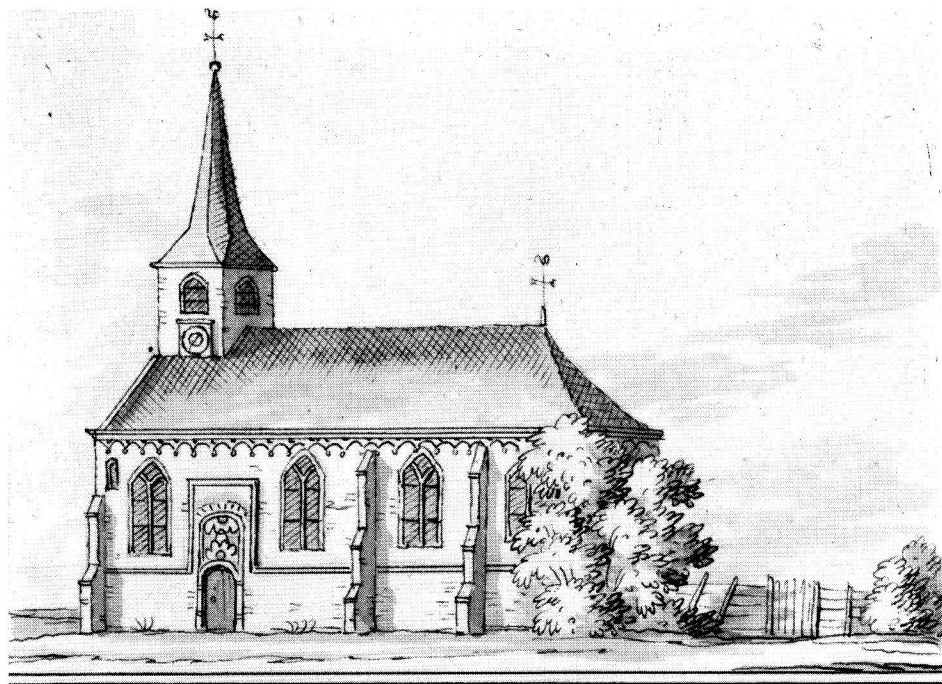
Hoogeboom te Ternaard en steenhouwwerk aan het kerkhof dat f 788,51 kost. Daarmee zullen de natuurstenen voetingen onder het hekwerk bedoeld zijn. De steenhouwer is R. van Duysen, terwijl F. Brouwer betaald wordt voor 'bestek, tekening en opzicht op het ijzeren staketsel en verricht timmer- en metselwerk aan kerk en toren'.

Nadat in 1869 een nieuw "reglement op toezicht en beheer der kerkelijke goederen" was vastgesteld, beslisten de floreenplichtigen, voorgezeten door de burgemeester, in 1872 tot verbouwing van de woning van B. de Vries en de zogenaamde oude school. In 1873 wordt een stuk "kerkamp" afgestaan ten behoeve van de kunstweg en in 1875 moet de begraafplaats uitgelegd worden en afgegraven, waarna deze omgeven wordt door "een fraai staketsel", zoals uit de rekeningen reeds bleek.

Op 1 mei tenslotte wordt besloten tot "gedeeltelijke vernieuwing van het kerkge-

bouw volgens voorgesteld plan namelijk de wanden met een nieuwe muur te omringen" en "hen (de kerkvoogden) tevens vrijheid te verlenen, daarin de nodige wijzigingen en verandering te maken, welke dienstig kunnen zijn tot verfraaiing van het kerkgebouw. De werkzaamheden te verrichten door B. de Vries mr. timmerman alhier in overleg en onder toezicht van F. Brouwer, mr. timmerman te Cornjum". In de rekeningen komt echter ook een post voor van f 15,- aan E. Kuikstra te Stiens, architect. Dit blijkt de gemeente-architect te zijn. ⁽²⁾ Mogelijk heeft hij het ontwerp gemaakt of ging het om een soort leges voor een bouwvergunning? Mr. Brouwer werd namelijk betaald voor bestek, tekening en opzicht (mede) aan het kerkgebouw f 348,50.

Tenslotte wordt de toren in 1896 onder handen genomen en verfraaid naar de smaak van die tijd. De westmuur was in 1875 al mede ommetseld, maar in 1896

Britsum. 1723

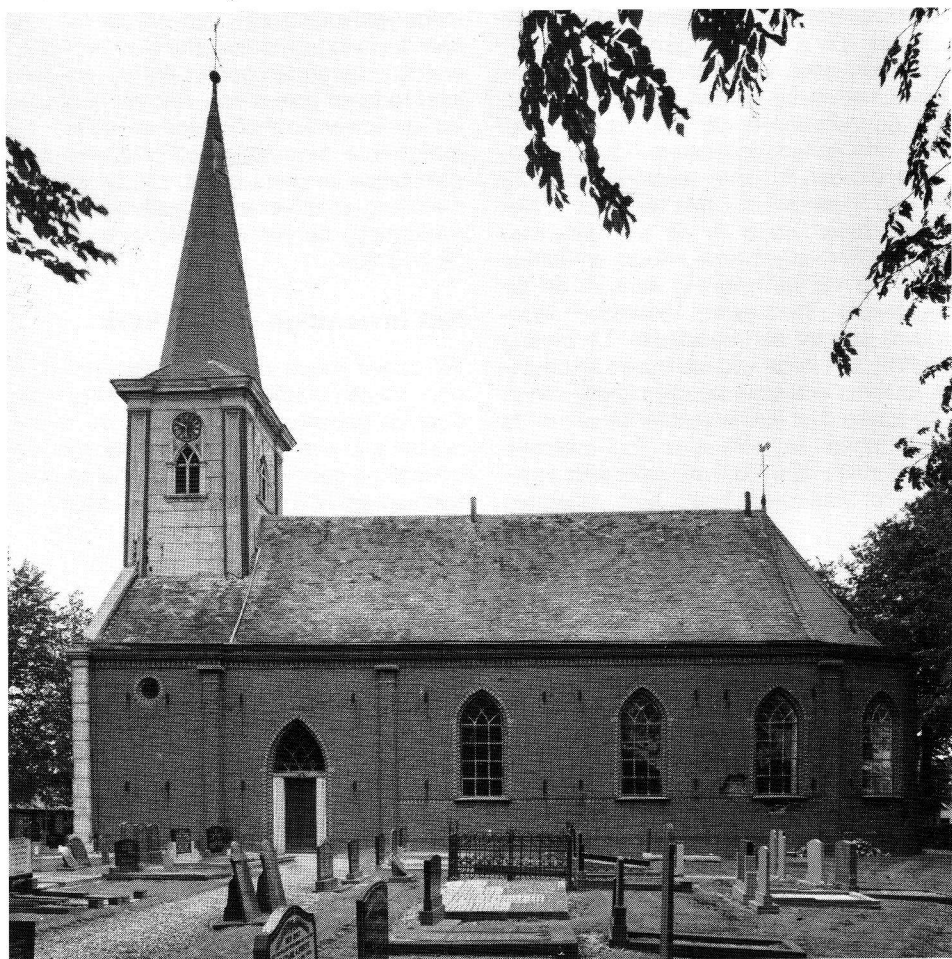
▲ 3) De kerk van Britsum op een tekening van J. Stellingwerf uit 1723.

wordt er voor ruim achthonderd gulden aan materiaal betaald en krijgt nog steeds B. de Vries arbeidsloon. Apart vermeld wordt stucadoorswerk aan de toren voor f 475,73 aan J.H. Speckmann. Een onduidelijk post luidt: aan de weduwe L. Westelius voor gegeven inlichtingen voor de restauratie van de toren f 15,-. Had zij de klok geluid of opgewonden? Aan C.H. Duysen wordt nog f 67,85 betaald voor "ramen (glas in lood) aan de toren".

Consequenties van het ommantelen van de kerk

De kerk een modern uiterlijk geven leek

een afdoend plan en de nieuwe muren werden direct tegen de bestaande opgemetseld en door twee rijen ankers met gietijzeren wartels met elkaar verbonden. Reeds eerder waren noord- en zuidmuur inwendig met elkaar verbonden door houten trek balken, die door de gewelven heen waren aangebracht en met trekankers aan de bovenzijde van de muren verbonden waren. Deze ankers werden nu dus ingemetseld. De oude sierlijst aan de bovenzijde van de muur, waar de goot op rustte, werd afgehakt. Een nieuwe sierlijst met zaagtand in afwisselend rode en gele steen werd aangebracht als bekroning van de nieuwe muur, waar een brede goot op

▲ 4) De kerk van Britsum in 1984

kwam te rusten. Op den duur drong echter door te weinig onderhoud vocht in de muren en doordat de nieuwe muur uit zeer harde steen bestond heeft dit zich opgehoopt in de zachtere middeleeuwse steen en in de balkkoppen en daar verwoestend werk gedaan. Zelfs de nieuwe buitenmuur is hier en daar door vorst beschadigd.

Hoe de oude muur er uit gezien heeft is niet meer na te gaan. Wel was bovenaan de koormuur in 1944 bij een onderzoek vastgesteld dat de muren bestaan uit baksteen van 31-32 x 8,5-9 cm, dus een zeer grote baksteen, die in Friesland zowel in de 12e eeuw als in de 13e eeuw in gebruik is geweest. Het muurwerk is, zoals aan de dagkanten van de vensters te zien is, zeer dik, zelfs nog afgezien van de nieuw huid van 1875. Het kan uit zogenaamd gietwerk bestaan, d.w.z. uit twee gemetselde schalen, waartussen keien en ander breukmateriaal met specie gestort wordt als vulling. Aan de zuidzijde is de muur doorbroken door drie spitsboogvensters, die al afgebeeld worden op een tekening uit 1723 door J. Stellingwerf. Deze tekenaar is niet steeds betrouwbaar in de weergave van de door hem afgebeelde kerken en states, maar hier lijkt de tekening vrij juist: de toren tekent Stellingwerf inderdaad ingebouwd en met een naaldspits. De ingang geeft hij aan in de tweede travee en oostelijk daarvan drie spits-boogvensters, één in elke travee. Het kleine venster boven in de muur tegen de westgevel zou evenzeer juist kunnen zijn, daar de kerk een ingebouwde westtoren heeft met zijruimten

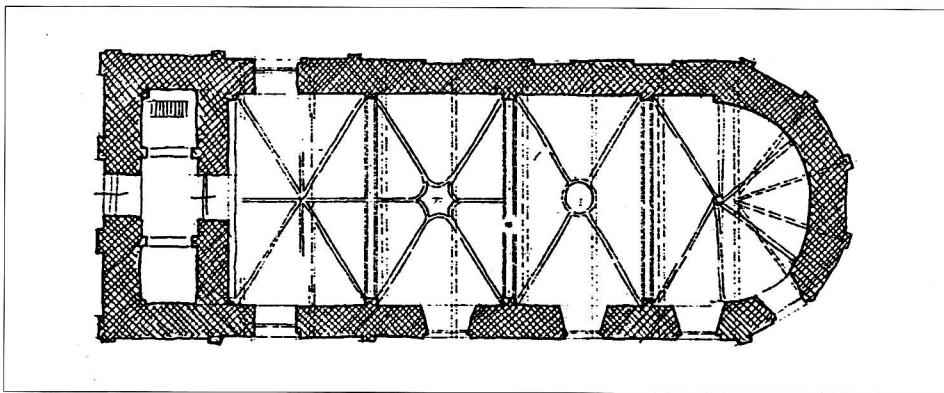
waar een hooggeplaatst venster bij kan passen. In de ommetseling is een klein rond venster aangebracht.

Aan de noordzijde is inwendig tegen de westgevel een kleine lichtopening te zien. Het grote venster westelijk van die ingang is in die situatie onjuist op de tekening.

De spitsboogvensters in de zuidgevel zijn bij het ommetselen van de kerk gehandhaafd. De vullingen staan nu direct achter de ommetseling en zullen dus in 1875 vernieuwd zijn. Zij bestaan uit smalle houten roeden, die vrij grote ruiten bevatten, drie in de breedte en vier in de hoogte van elk venster; bovenin lopen de roeden evenwijdig aan het beloop van de vensterkop en kruisen zij elkaar. Ook de bovenlichten boven de toegangen, die in 1875 kennelijk mede vernieuwd zijn, zijn gevuld met elkaar kruisende roeden. Rond de vensters werden sierranden gemetseld uit afwisselend rode en gele steen. Aan de noordgevel, die inwendig thans blind is en waar de oude muur mogelijk gedichte kleine middeleeuwse vensters bevat, zijn bij de ommetseling spaarvelden aangebracht, overeenkomstig de vorm van de vensters aan de zuidzijde.

Het inwendige van de kerk

Wij zagen reeds dat de muren inwendig door houten trekbalken verbonden zijn, die door de gewelven heen steken. De eikenhouten kap over de kerk is tegelijk met die trekbalken gebouwd en heeft 15e eeuwse kenmerken. ⁽³⁾ Toen was er dus spanning

▲ 5) *Plattegrond met ingetekende gewelven*

ontstaan in de muren, die men door middel van trek balken probeerde tot staan te brengen. Dit zou erop kunnen wijzen dat de gewelven niet tegelijk met het opgaande muurwerk gebouwd zijn. Zij bestaan niet uit baksteen zoals de muren bovenaan en op enkele plaatsen waar het nieuwe muurwerk kapot was, maar uit tufsteen.

De gewelven worden door dikke ronde ribben in eenmaal zes, eenmaal acht en eenmaal vier velden verdeeld en rusten tegen de muren op laag van pilasters opgaande flauw spitsbogige muralen (muurbogen). Ook de bogen tussen de gewelven, de zogenaamde gordelbogen, zijn flauw spitsbogig. In het midden van elk gewelf komen de ribben samen, in het eerste veld gezien vanaf het westen kruisen zij elkaar, in het tweede komen zij in een zespuntige ster samen en in het derde tegen een ring. De ribben van het koorgewelf, dat mede een smalle koortravee overspant, draaien in een knoop in elkaar. De schetstekening uit 1944 geeft een afhanginge sluitsteen, die thans niet meer aanwezig is.

Deze manier van overwelfen is duidelijk dateerbaar in de 13e eeuw en is in Groningen tot grote bloei gekomen. In Friesland is nu nog slechts een beperkt aantal kerken op deze manier overwelfd, te weten Bergum, de kleine kerk van Eestrum, het koor van Bozum en de gehele kerk van Hantumhuizen. Er zijn echter veel meer kerken in steen overwelfd geweest, maar in veel gevallen werden de gewelven als hinderlijk ervaren, toen het gebruikelijk werd de altaren van een hoge achterwand te voorzien. Toen zijn in menige kerk, waar men zich dat kon veroorloven, gewelven gesloopt en vervangen door hogere houten tongewelven, die tegen het onderste kapsant getimmerd werden. ⁽⁴⁾

De uitstraling van de rijkere kloosterkerken, waarvan Bergum de enige nog bestaande is, zal de smaak voor het kostbare inwelfen van kerkruimten bevorderd hebben. De kloosters beschikten immers niet alleen over meer inkomsten, maar ook over meer handwerkslieden en over reizende bouwmeesters. Van sommige overwelfde kerken weten wij dat zij ofwel bediend werden door de kloosters of wel administratieve banden onderhielden met een klooster. Zo bezat het klooster Lidlum sedert 1256 de kerk van Hoorn op Ter-

schelling, die blijkens sporen in het muurwerk in de 13e eeuw ingewelfd geweest is. Veel verwantschap daarmee vertoont de kleine kerk van Finkum. Ook de kerk van Bozum had banden met Lidlum. In Ee, dat onder de abdij van Dokkum behoorde, werd de gehele kerk in de 13e eeuw herbouwd en in steen overwelfd. Elders, zoals in Hoorn werd een bestaande kerk later ingewelfd. Het rondgesloten koor van Britsum lijkt op de laatste gang van zaken te wijzen. Bij direct met gewelven gebouwde kerken, zoals de koorpartij van Bergum, past een meerzijdig gesloten koor of zelfs een rechte koorsluiting, zoals in Ee aanwezig geweest zal zijn.

Ook het feit dat de gewelven in Britsum uit tufsteen bestaan pleit ervoor dat deze later aangebracht zijn. Men moet het tufsteenmateriaal van een voorgaande kerk lang bewaard hebben of het elders verworven hebben. Met een breedte van 8,5 m. zou een tufstenen schip voor Britsum overigens vergelijkbaar zijn met enige vroege tufstenen kerken, zoals die van Minnertsga en Kollum en de St. Maarten van Groningen, waarvan de grondvesten bekend zijn en die 9 m. breed waren. Ook het tufstenen schip te Bergum, waarvan de westgevel nog te zien is, was 9 m. breed.

Gewelven van tufsteen in een bakstenen kerk komen in enkele gevallen meer voor, namelijk in Westergeest, waar overigens ook tufsteen gebruikt is als decoratie aan de vensters van het koor. Voorts zijn enige gevallen in Groningen bekend t.w. één gewelfveld van de kerk van Leens, de ribben van de gewelven in Westeremden, het koorgewelf en de kop van één gewelf in Siddeburen.

Kleur op de gewelven

De Heer Muller te Zuidhorn, die onderzoek deed naar schilderwerk in de kerk van Britsum en het bewonderenswaardige gedeelte op het koorgewelf blootlegde, zag ook op de gewelven van het schip decoratieve schilderijen (rapport S.A.F.T., oktober 1989). Het nabije kerkje van Eestrum heeft ook schilderijen gehad op de gewelven op een witte ondergrond, zoals in 1939 is aangetoond. ⁽⁵⁾ In een studie over de kleur van kerkinterieurs in het Noorden rekent Meischke Eestrum, Westergeest en

▲ 6) *Deel van de tevoorschijn gekomen muurschilderingen*

het koor van Bozum tot een groep zogenaamde witte interieurs uit de 13e eeuw. In een tweede periode, die hij onderkent in

Groningen, worden de kerkinterieurs heel bont beschilderd. In Friesland kennen we daarvan geen voorbeelden. Bij het herstellen van de trekbanken, die door de gewelven van de kerk van Britsum gestoken zijn, trof het architect Brouwer, dat de balk lichtrood was geschilderd en dat deze kleur ook op de onderzijde van het gewelf werd aangetroffen, daar waar de balk er doorheen stak en nauwkeurig aangeheeld was. Mogelijk duidt dit op een spoor van een wit-rode periode. Deze kwam in Groningen in gebruik door het nieuwe koor van de Martinikerk, dat in Friesland nagevolgd is te Dokkum en Kollum. Dit kleurgebruik zou plm. 1425 begonnen zijn en een eeuw in gebruik gebleven zijn. Wij zagen reeds, dat de trekbanken en de kap bij elkaar behoren en ook deze 15e eeuws gedateerd kunnen worden. Op de oostelijke torenwand is de moet te zien van een oudere lagere kap.

De oudste geschiedenis van de kerk

In de bronnen gaat de geschiedenis van Britsum al heel ver terug. De naam van het dorp komt als Bruggeheim (een woonplaats waar een brug is) ⁽⁶⁾ voor in een register van eigendommen van het door Bonifatius gestichte klooster Fulda. Grootgrondbezitters hadden, nadat Friesland gekerstend was, eigendommen geschonken aan het grote klooster, waar Bonifatius tenslotte begraven is. Zij verwachtten uiteraard zielerust van deze vrome gift, maar anderzijds hoopten zij waarschijnlijk, dat het klooster in staat zou zijn in Friesland kerken te stichten. In de buurt van Britsum bezat Fulda ook grond in Leeuwarden, Techum, Wartena, Wijns en Lekkum; in het zelfde register komen ook voor de namen van Birdaard, Anjum, Rinsumageest, Hogebeintum, Jislum, Lichtaard, Marrum en mogelijk Reitsum. De banden met de verafgelegen gebieden zijn op den duur door het klooster verbroken. ⁽⁷⁾ In een aantal gevallen is bekend dat andere kloosters deze eigendommen overnamen. Wij mogen aannemen dat dat de meest gebruikelijke gang van zaken was. Daar door de Hervorming weinig over is gebleven van de middeleeuwse kloosters in Nederland, is lang niet in alle gevallen bekend of een

kerk banden met een klooster had. Het zou voor Britsum heel wel mogelijk zijn.

Volgens de Voorlopige Lijst van Monumenten uit 1930 zou de kerk aan de H. Johannes gewijd zijn, wat uiteraard ook op hoge ouderdom kan wijzen. Op de nog aanwezige laatmiddeleeuwse klok staan afbeeldingen van de H. Maagd en van H. Bartholomeus, terwijl het opschrift alleen Maria en Anna vermeldt met de mededeling dat de klok geschonken is door "Hero Petri Vicarius" van deze plaats en gegoten is door Johannes. Hopelijk is dit niet de bron van de mededeling dat de kerk aan Johannes gewijd zou zijn.

In de 16e eeuw bezat de kerk naast pastoorstoonsgoederen ook pastorie- en kosterijgoederen, terwijl het Beneficiaalboek van 1543 en de "Aanbreng van 1540" ook een vicarie noemen. De klok van 1507, die door de vicaris geschonken werd, kan dus inderdaad voor Britsum gegoten zijn.

In het kerkmuseum te Janum is voorts een roodzandstenen reliëf te zien, dat in Britsum gevonden zou zijn op het kerkhof. Het Fries Museum kreeg het stuk in 1947 van notaris Ottema. Of deze het reeds langer bezat is niet bekend. Het reliëf stelt een

zwaar gepelst hoefdier voor, een ram of een bok, met aan de kop behalve twee oren vier horens, waarvan er twee naar boven steken en twee naar beneden krullen. De ram wordt in diverse vormen in de Middeleeuwen en daarvoor toegepast als symbool voor de kracht en de trouw van de Christus. Ook komt de bok voor als offerdier, dat de zonden van de wereld draagt. (8). Daar rode zandsteen al vroeg geïmporteerd werd voor grafzerken en altaarmensa's zou dit stuk, dat mogelijk in de 14e eeuw gebeeldhouwd is, opnieuw gebruikt kunnen zijn en een functie gehad kunnen hebben aan een tympaan of aan een koorafscheiding.

De Westpartij

Tenslotte nog "een enkel woord" over de westpartij van de kerk van Britsum. Achter de versieringen uit 1896 en de ommetseling van 1875 bevindt zich de ingebouwde toren, die zowel beganegonds als op de verdieping oorspronkelijke rondbogige doorgangen heeft naar de zijruimten en naar het schip.

Aan de westzijde is bij de in gang zijnde restauratie het muurwerk van 1875 opnieuw aan het middeleeuwse muurwerk verbonden. Inwendig moet nader onderzoek nog wachten totdat de eerste fase van consolideren van muurwerk en dak van het schip uitgevoerd is. Wel is duidelijk dat het westwerk uit grote baksteen bestaat, dat er inwendig plaatselijk verzorgd uitziet. In de doorgangen hebben pilasters met een lijstkapiteel de doorgang gemarkeerd.

Over de betekenis en functie van degelijke "gereduceerde westwerken" is weinig zekerheid. (9) Gereduceerd heten de kleine westwerken, die in Friesland, Groningen en verder noordwaarts voorkomen, maar ook langs de IJssel in Gelderland en in Westfalen, omdat ze een verminderde vorm en omvang hebben dan de grote westwerken, die voorkomen aan kerken als te Corvey, Werden, Paderborn, Minden. Daar bevatte het westwerk een grote ruimte op de torenverdieping, in verbinding met de ruimte van het schip en soms zelfs omgeven door galerijen, zodat een tweede liturgisch centrum ontstond aan de westzijde van de kerk.

▲ 7) Roodzandstenen reliëf afkomstig uit Britsum; kerkmuseum Janum

Tegenover de oostzijde, waar het Licht zijn oorsprong vindt, symboliseerde de westzijde de Duisternis. Tegen de duisternis en de Satan streden vooral de Aartsengelen en in het bijzonder Michaël. De strijd van Michaël speelde op een hoger niveau en de heilige wordt dan ook bij voorkeur op een heuvel of berg of op de verdieping van een gebouw vereerd. In 709 al ontstond voor de Normandische kust op een rots in zee een heiligdom, aan de aartsengel toegewijd in zijn functie van beschermer tegen de gevaren van de zee. Deze kwamen immers voor de Westeuropeaan uit het westen opdoemen. De abdij op de Mont St. Michel waar het getijdeverschil tot 10 m. kan stijgen werd in 966 gebouwd.⁽¹⁰⁾ Zo lijkt het niet toevallig dat twee kerken in Noordelijk Oostergo aan de kust een, al is het dan zeer "gereduceerde" symbolisch defensieve westpartij kregen: Anjum en Wierum. Deze zijn beide nog uit tufsteen opgetrokken en dateren uit de 12e eeuw. Naar voorbeeld van een zeer vroeg klooster in Noord-Frankrijk Centula, hadden kloosters in de middeleeuwen de toegangspoorten dikwijls aan de aartsengelen toegewijd, indachtig de symboliek van hun functie van verdediging van de troon Gods. Mogelijk heeft dit als voorbeeld gespeeld bij de kleinere Friese kerken, die zo dikwijls banden hadden met de kloosters. Van ouds bekend waren de gereduceerde westwerken van Anjum, Wierum, Foudgum, Hijum en Britsum. Door opgravingen is gebleken, dat ook de kerken van Waaxens (Dongeradeel), Murmerwoude en Hantum gereduceerde westwerken gehad hebben, terwijl afmetingen of sporen in het opgaande werk aanleiding geven deze ook te veronderstellen in Lioessens, Dantumawoude, Wetsens en Marrum. De situatie in Murmerwoude maakte duidelijk, dat men er in de 13e eeuw geen behoefte meer aan had en vóór het westwerk, dat toen waarschijnlijk afgebroken werd, een nieuwe klokketoren bouwde.⁽¹¹⁾ De opgraving in Leeuwarden op het kerkhof van de Oldehove, heeft aangetoond, dat ook deze kerk, die aan St. Vitus gewijd was en in de 12e eeuw onder Corvey behoorde, een gereduceerd westwerk had. Een andere voorbeeldfunctie kan Utrecht gehad hebben, onder welk bisdom Friesland viel. Nadere bestudering van de voormalige

kerken op het Utrechtse Domplein heeft aan het licht gebracht, dat de St. Salvator, die ten zuiden van de Domkerk stond, ook een westwerk gehad heeft.⁽¹²⁾ Of ook daar St. Michaël vereerd werd, is niet bekend. Wel bevat de bijna honderd meter hoge toren van de bisschoppelijke Maartenskerk een Michaëlskapel, die verbinding gehad moet hebben met het schip van de kerk, zodat de aarts-engel deze als het ware beschermen kon tegen de duisternis van de Satan.

Noten

1. Meestertekens van Nederlandse gouden zilvermeden, 's Gravenhage 1963, nr. 9388/9
2. Met dank aan drs. D. van Weezel Errens, die de functie van architect Kuikstra uit de gegevens van het M.I.P. project opspoorde.
3. H. Janse, Houten kappen in Nederland 1000-1940, Delft/Zeist 1089, 368
4. Kerken in Friesland. Gebouwen, inrichting en gebruik, Baarn 1985, 25-30; Publicatieband S.A.F.T. II, 73 inzake het vervangen van stenen gewelven door hogere houten.
5. R. Meischke, Het kleurenschema van de middeleeuwse kerkinterieurs van Groningen, Bulletin K.N.O.B. 1966, 57 e.v.
6. M. Gijsseling, De oudste Friese toponymie, in: *Philologia Frisca* 1969, 41; E.F.J. Dronke, *Traditiones Fuldenses*, Fulda 1844, 67 nr. 37
7. W. Bleiber, *Fränkisch-Karolingische Klöster*, in: *Jahrb. f. Wirtschaftsgeschichte* 1965
8. L. Charbonneau - Lassay, *Le bestiaire du Christ*, Brugge 1940.
9. J.J.F.W. van Agt, *Gereduceerde Westwerken in het oude Friesland*, in: *Kunsthistorisch Jaarboek* 1950, 57-81
10. *Millénaire du Mont St. Michel 966-1966. Exposition.* (Catalogus)
11. Herma M. v. d. Berg, *Noordelijk Oostergo*, 4 din., vooral dl. IV *Kollumerland en Nieuw Kruisland*, Den Haag 1989, waarin: *Overzicht van de bouwkunst in Noordelijk Oostergo*
12. Drs. R. Stöver, *De kerk van Sint Salvator op het Domplein*, voordracht Jaardag K.N.O.B. 9 jan. 1993.

Vaktaal **Vaktermengids bij kerkgebouwen**

Profiel, Bedum 108 pag. f 19,50

Niet alleen elke sport, ook elke belangrijke groep, elke leeftijd heeft zijn eigen groepstaal, zijn "slang", zijn "jargon". De deelnemers herkennen elkaar eraan; de taal vormt een onderlinge band. Buitenstaanders worden als zodanig herkend. Door de pers en de massamedia is op den duur een aantal van die woorden ook in andere kringen bekend geworden. Vooral sporttermen dringen door in andere taalgebieden.

Voor bouwkundige termen geldt dat in mindere mate, hoe kernachtig zij soms ook zijn. Zij blijven binnen een gebied van kenners en liefhebbers van gebouwen. Daar voor de oude kerken waarvoor onze stichting zich inzet de taal van de bouwkundigen ook geldt, zouden wij gaarne de bovenvermelde gids hebben aanbevolen, die onze burens, de Stichting Oude Groninger Kerken, hebben samengesteld. Niet alleen bouwkundige termen, ook kerkhistorische begrippen en orgeltermen zijn erin verzameld. De laatste maken een goede indruk. Bouwkundige en kerkhistorische termen bevatten merendeels begrippen waaruit ze ontstaan zijn en die de betekenis verklaren. Wanneer die gemakshalve overboord gegooid worden en de verklaring uit het geheugen geput wordt, gaan er veel zaken mis. Om enige voorbeelden te noemen:

Een **stipes** is geen onderbouw van een altaar maar is het blokvormig gedeelte van het altaar, dat het altaarblad draagt. Of dit gedeelte al of niet stevig gefundeerd is, doet niet ter zake.

Het woord **tondo** geldt evenzeer voor de schilder- en prentkunst als voor de plastische kunsten.

Een **netgewelf** heet zo omdat de ribben "mazen" vormen als van een net en niet naar een middelpunt lopen of een ster vormen.

Het woord **corpus** is behalve een orgelonderdeel nu juist in Groningen een woord, dat het landbezit aanduidt, dat het dichtst bij de kloostergebouwen lag en waarvan de opbrengst voor het dagelijks onderhoud van de kloosterlingen gebruikt werd.

Een **casement** is een verdiept veld en kan evengoed rechthoekig, spitsbogig zijn als

rond. Omdat het een verdiept veld is, is het juist geen venster.

Een **blindnis** is geen begrip daar een nis altijd blind is.

Ook de tekeningen zijn soms ronduit misleidend, zoals op pag. 35 waar dwarspand alleen voor de zuidelijke arm wordt aangegeven, alsof de viering niet tot het dwarspand zou behoren. Met wat meer zoekwerk in de daarover verschenen literatuur was een goed resultaat voor het aardige initiatief mogelijk geweest.

Het handboek over dit onderwerp is altijd nog het in 1953 verschenen "*Bouwkundige termen*" door de Neerlandist E.J. Haslinghuis, die zijn sporen verdiende in de bouwkunstgeschiedenis. Een bijgewerkte druk verscheen in 1986 en is nog verkrijgbaar.

Bouwgeschiedenis van monumenten

Uitg. Open Monumentendag.
Anthoniebreedstraat 69, Amsterdam f 5,-

In de trant van de Groninger poging is voorts door de Stichting "Open Monumentendag" een handleiding samengesteld "*Bouwgeschiedenis van Monumenten*" die voor het luttele bedrag van f 5,- veel juiste informatie geeft met duidelijke tekeningen. Tekst van Koos Steehouwer.

Achttien korte hoofdstukken behandelen onderwerpen als baksteen, kapconstructies, keldergewelven, natuursteen, hout en telmerken, dakpannen, riet en leien.

Niet speciaal op kerken is het gericht en orgeltermen zult u er tevergeefs in zoeken, maar die zijn in menig orgelboek te vinden.

In 1990 kwam in dezelfde serie uit: "*Bouwstijlen verkennen*".

Een goede termenlijst is ook te vinden in de vier verschenen delen (Zeeland, Zuid-Holland, Noord-Holland en Drenthe) van het Kunstreisboek voor Nederland uit de jaren 1985-'87. De uitgave is sindsdien gestaakt, maar de verwachting bestaat, dat de volgende delen en herdrukken van de uitverkochte delen op niet te lange termijn weer gaan verschijnen, nu bij de uitgeverij Waanders te Zwolle.

Drs. Herma M. van den Berg

STICHTINGSNIEUWS

Sinds de oprichting van de Stichting in 1970 had de heer S.J. van der Molen zitting in het Algemeen Bestuur. Hij was een trouwe bezoeker van de vergaderingen en op vele terreinen voor de Stichting actief.

Helaas verblijft de heer Van der Molen door de ziekte van Alzheimer reeds een aantal jaren in het verpleeghuis Nieuw Toutenburg. De familie is tot de conclusie gekomen dat hij niet langer zitting kan nemen in het bestuur van de Stichting. Voor het vele werk als bestuurder en als publicist van de Keppelstok zijn wij hem zeer erkentelijk. Als geen ander kende hij de provincie Friesland en haar cultuur-historische monumenten. Van zijn kennis is vaak gebruik gemaakt.

Het bestuur denkt daar met dankbaarheid aan terug.

In dankbare herinnering vermelden wij het heengaan van twee leden van plaatselijke commissies:

- Op 25 november 1992 is overleden, oud 81 jaar, de heer G.J. de Boer, voorzitter van de Plaatselijke Commissie te Katlijk. Hij is vele jaren actief geweest met betrekking tot het beheer en gebruik van de kerk te Katlijk.

- Op 1 maart 1993 is overleden, oud 72 jaar, de heer W. Oppedijk, lid van de Plaatselijke Commissie te Westhem. Hij heeft het mede mogelijk gemaakt dat de kerk te Westhem op 30 maart 1979 werd overgedragen aan de Stichting. Deze kerk dreigde toen verloren te gaan, doordat de kerkelijke gemeente het gebouw niet meer gebruikte voor de erediensten.

Van de secretaris

Op zaterdag 16 oktober 1993 wordt een donateursvergadering gehouden in het dorps-huis te IJsbrechtum, aanvang 13.30 uur.

Agenda:

1. Opening door de voorzitter met een overzicht van de werkzaamheden van de Stichting
2. Overname-kerk(en)
3. Restauraties en onderhoud van kerken en torens
4. Gelegenheid tot gesprek over ons werk
5. Rondvraag
6. Sluiting. Hierna volgt een bezichtiging van de Hervormde kerk te IJsbrechtum onder leiding van ds. Jhr. C. van Eysinga met uitleg over het grafmonument en bezichtiging van de grafkapel. Aansluitend hieraan is er een bezichtiging van Epemastate, voormalige woonstede van de fam. Van Welderen Rengers. Deze rondleiding wordt verzorgd door mevr. Maria Clara Electra Walburga Baronesse Van Harinxma thoe Sloten.

Oproep

Op zaterdag 26 oktober 1991 was een deel van de donateursvergadering in Oosterend gewijd aan "doxalen in Friesland". Daarbij trad de zanggroep Da Capro op, gedeeltelijk zingend vanaf het doxaal in de kerk. Enkele aanwezigen hebben van dit optreden foto's gemaakt, waarvan ik graag een afdruk zou willen ontvangen t.b.v. mijn onderzoek naar Nederlandse doxalen.

Bij voorbaat hartelijk dank !

Truus Brandsma,
Meidoornhof 11, 3831 XR LEUSDEN

Van de excursiecommissie

Verslag Voorjaarsexcursie

De voorjaarsexcursie voerde op 27 maart jl. naar de Hervormde kerken van Midlum, Minnertsga, Sexbierum en Zweins.

Er waren vier bussen ingezet, die de ongeveer 160 passagiers naar genoemde plaatsen brachten. Velen hebben met eigen vervoer aan de excursie deelgenomen. De toelichting in de kerken werd verzorgd door mevrouw Yedema en de heren Van der Meer, Van Popta en Van Weezel Errens. Tijdens hun toelichting waren de kerken behoorlijk gevuld.

Aan de kerkvoogdijen, kosters en organisatoren van Midlum, Minnertsga en Sexbierum, benevens de plaatselijke commissie van Zweins past een woord van dank voor hun medewerking.

Mede hierdoor kan de commissie op een alleszins geslaagde excursie terugzien.

S. Grijpstra (secrexc.cie)

▲ 1) *Doopthek en kansel Sexbierum*

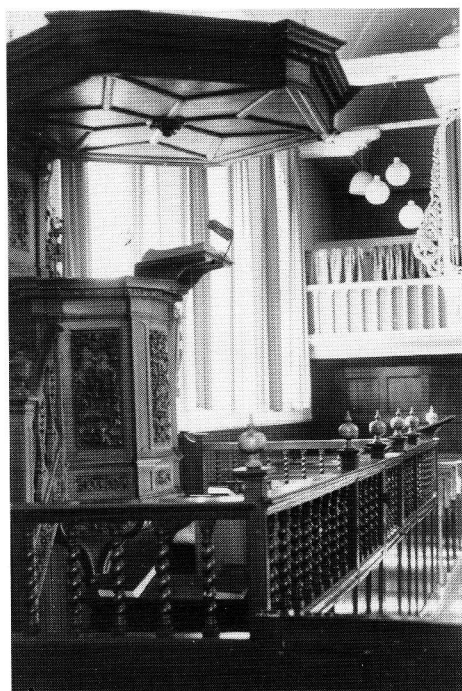
Najaarsexcursie

De najaarsexcursie zal op 9 oktober 1993 worden gehouden. Dan zullen de kerken van Driesum, Foudgum, Ternaard en ook Waaxens worden bezocht. Alle plaatsen liggen in de omgeving van Dokkum.

De buskosten bedragen f 21,-, inclusief het mapje met beschrijvingen van de kerken. Inschrijving kan uitsluitend geschieden door storting van het verschuldigde bedrag ad f 21,- op postrekening 3690669 t.n.v. de excursie-commissie Stichting Alde Fryske Tsjerken te Leeuwarden.

De betalingen moeten uiterlijk 2 oktober 1993 bij de commissie aanwezig zijn.

Aan de hand hiervan wordt bepaald hoeveel bussen er zullen rijden. Daarom kan achteraf geen restitutie van betaalde gelden plaatsvinden. Zij die met eigen vervoer aan de excursie deelnemen worden verzocht een mapje met beschrijvingen van de kerken à f 6,- te kopen. Dit ter bestrijding van de kosten. Deze mapjes zullen in de Hervormde Kerk van Ternaard te koop worden aangeboden. De kerken zijn van 12 uur tot 17 uur geopend.

▲ 2) *Kansel N.H. Kerk Ternaard*

Pia fraus...

Buiten de beschutting van de houtwallen in de Wâlden ligt het gehucht Sybrandahuis en dus binnen het bereik van de Grimma Herna, de Barre Hoek. Het lag in vroeger dagen zelfs binnen handbereik van het zeewater, want de zee-arm stuwde het water diep landinwaarts tegen de Leppe-zijl, ver ten westen van Dokkum. De monniken van het dichtbij gelegen Cisterciënser klooster Claercamp hadden zo hun zorgen met de zijlen, die het water uit de Friese Noord-oost hoek naar buiten moesten lozen. Het kerkje van Sybrandahuis, omstreeks 1300 gesticht op initiatief van de Tjaarda's van de naastgelegen Sterkenburg, heeft haar tol moeten betalen in de eeuwenlange slijtageslag tussen elementen en centen. De restauratie van 1977 had eigenlijk alleen nog maar van doen met "it omskot". Weinig van het in-

terieur uit het verleden bleef over, maar dat interieur was in goede handen bij Alex Bouma. Al met al was het toch nog te veel voor de draagkracht van de Kerkvoogdij van Rinsumageest-Sybrandahuis, die een dure restauratie van de unieke crypt-kerk van "De Geast" achter de rug heeft.

Op 22 januari 1993 kwam aan een bijna drie-jarige periode van onderhandelen tussen de Kerkvoogdij en onze Stichting een einde. De Stichting nam het kerkje over ten overstaan van de notaris. Genodigden, kerkleden en belangstellenden hadden in de wat ongemakkelijke bankjes plaats genomen om te luisteren naar toespraken, declamatie en zang. Scriba Jan van der Meer heette allen met enige galgenhumor "wolkom yn ús tsjerkje" en koppelde aan de op handen zijnde financiële verlichting een weemoedige verzuchting over het aanstaande afscheid. Notaris Ernest de Lange, zelf gevoelig voor historie en actueel moment, vatte de Nederlandse akte

▲ 1) Ondertekening door de kerkvoogden

▲ 2) *Ondertekening door de secretaris van de S.A.F.T.*

in het Fries samen: overdracht van kerkgebouw, toren en ondergrond, dus niet van het kerkhof; koopsom en bruidsschat; verbod van vervreemding zonder toestemming van de Kerkvoogdij, een doeltreffende "censura morum" op onoorbare doelen zoals een casino. Het tekenen door gemachtigden van beide contractanten werd bevestigd door overhandiging van de symbolische gulden door voorzitter Bernardus Muller. Hem werd op zijn beurt een sier sleutel aangereikt als betrof het de overgave van een belegerde vesting in vroeger dagen.

Drie sprekers waren te beluisteren en waarvoor vindt men in een kerk aandachtiger gehoor dan voor de trits: ellende, verlossing en dankbaarheid? Voorzitter Muller memoreerde de zware exploitatielasten als gevolg van ontvolking, ontkerkelijking en vergrijzing. Elke overname door de Stichting wordt eerst diep overdacht, want het doel om een kerk te redden moet zich wél verdragen met de verantwoordelijkheden

die we al hebben. Er zijn nog zeven kerken "in de aanbidding". Ons kerkbezit is met deze overdracht gestegen tot 29, waarvan nog maar 20 zijn gerestaureerd. De voorzitter speelde een thuiswedstrijd in eigen burgerlijke gemeente. Want het betreft de eerste kerk in Dantumadeel, met een jaarlijkse lastenpost van f 3000,-. "Geef ons met gulle hand", zo richtte hij zich tot het gemeentebestuur, "de kerk is in goede handen bij de Stichting Alde Fryske Tsjerken". Mevrouw M. Haaima-Hoekstra liet in haar Friese declamaties de wijze uil vanuit een naburige boom bij de kerk mijmeren over de verandering der tijden.

Gerrit Stulp, die hier vroeger zelf het kerkpad had afgelopen, leidde het Consortium Vocale Frisia uit Leeuwarden met Friese liederen.

Kerkvoogd Henk Jorritsma deelde volgens oude preektrant zijn kerkleden in drie groepen in, al naar gelang hun houding ten opzichte van de overdracht. Maar naast de puur verstandelijke en financiële benadering is er een emotionele: "het doet pijn".

▲ 3) Overhandiging van de sleutel aan de voorzitter van de S.A.F.T.

We nemen gelukkig niet voorgoed afscheid: de kerk blijft beschikbaar voor Zondagse diensten in de zomermaanden, voor rouw- en trouwdiensten en voor een "Grunneger dainst". "Hartelijk dank voor uw geduld!" en dat gold zeker niet in de laatste plaats Ulbe Zwaga. "We wensen u veel sterkte!".

Tenslotte verklapte gemeentesecretaris René Roep namens de burgerlijke gemeente iets van de taktiek, waarmee destijds aan de subsidie-aanvraag voor de restauratie kracht was bijgezet. In werkelijkheid een parochiekerkje, werd het verheven tot een laatste relict van de eens zo beroemde abdij Claercamp. Dit argument maakte indruk op het gemeentebestuur, dat de subsidie-aanvraag moest ondersteunen. Of moest het de minister over de streep trekken? In ieder geval was het een "pia fraus", een vroom bedrog of misschien ook zelfbedrog? Alleen al zo'n westoren van weleer was weinig in overeenstemming met de soberheidsregel der Cisterciënsers en geen testimonium pau-

pertatis, geen bewijs van armoede. Zulke vrome verbeelding had ooit de monniken geïnspireerd bij het schrijven van hun heiligenlevens en -legenden: eerder tot stichting dan tot betrouwbare kennis! De secretaris voegde tenslotte de daad bij het woord en overhandigde een "gift uit dankbaarheid".

Na een beschrijving van de wederwaardigheden van het kerkje door de declamatrice en na woorden van dank door de voorzitter werd de bijeenkomst "uitgeluid" met de gezongen Missa van Georges Gounod.

Buiten wakkerde de wind weer aan....

Als een aaneengesloten keten aan de overzijde van de Ee liggen er op hun terpen boven de zeeklei de middeleeuwse kerkjes van de Stichting: Hogebeintum, Genum, Lichtaard, Raard en Bornwird. Aan deze zijde kwam Sijbrandahuis erbij: bijna een zevengesternte. Janum ligt er nog tussen....

W.A. Bangma

Gezinsuitbreiding op komst?

Het bestuur is met een aantal kervoogdijen in gesprek over een eventuele overname van hun kerken, te weten:

- de Hervormde kerkvoogdij Westerswird: de kerken te Jorwerd en Weidum
- de Hervormde kerkvoogdij Ried c.a.: de kerken te Dongjum, Slappeterp en Schingen
- de Hervormde kerkvoogdij Haskerdijken-Nijehaske: de kerk te Haskerdijken
- de Hervormde kerkvoogdij Marrum-Westernijkerk: de kerk te Westernijkerk

Elke overname wordt beoordeeld aan de hand van bepaalde criteria, waaraan de betreffende kerkvoogdij moet voldoen.

De netto-inkomsten uit bezittingen zijn daarbij maatgevend voor de waarborgsom ("bruidsschat") waarmee de kerkvoogdij de kerk overdraagt aan de Stichting.

Uiteraard kost dit het nodige denkwerk om de transactie door te laten gaan. Maar de verantwoordelijkheid van de Stichting voor het huidige kerkbezit weegt ook zwaar. De Voorzitter heeft dit onlangs in Sijbrandahuis nog eens duidelijk bevestigd.

Herkomst foto's in dit nummer:

Omslag:

foto: Freerk Bokma

Van de Redactie:

foto: Dick van der Heijde jr.

Gebrandschilderde glazen terug in de kerk van Oudega (W):

foto 1, 2, 3 en 4: Freerk Bokma

De kerk van Britsum:

foto 1: Winfried Walta,
archief S.A.F.T.

foto 2, 4 en 6: A.J. v.d. Wal,
archief Rijksdienst voor de
Monumentenzorg

foto 3: tekening J. Stellingwerf,
Prentenkabinet Fries Museum

foto 5: Tekening Kijlstra en Brouwer: Kerk
Britsum - toelichting bij de restauratie

foto 7: W.A. Bangma

Van de excursiecommissie:

foto 1: S. Grijpstra

foto 2: archief S.A.F.T.

Pia fraus:

foto 1, 2 en 3: Alex Bouma,
archief S.A.F.T.

Rectificaties

Keppelstok nr. 45

De heer K. Sierksma te Tietjerk maakte ons opmerkzaam op de onbekende W. in het artikel van drs. J.W. Schneider, bladzijde 10, noot 4.

De artikelenreeks "Tussen Flie en Lauwers" in de Leeuwarder Courant in de dertiger jaren was niet van G.A. Wumkes maar van Nicolaas Jan Waringa. De heer Sierksma voegt terecht deze overpeinzing toe:

"Waringa wie doetiids o sa ferneamd mei dy artikels. Mar ja: sic transit gloria mundi."

Het lag niet in de bedoeling van de redactie om een geheel nieuwe start te maken. Toch begon er een nieuwe paginering, die niet aansloot bij het vorige nummer. In het voor u liggende nummer is dit gecorrigeerd.

Maar afgezien hiervan: de redactie beraadt zich over de toekomstige vorm van de Keppelstok na 1995. In dit jubileumjaar zal de vijfde ringband gevuld zijn. Dan doet de gelegenheid zich voor om vorm en inhoud aan te passen. U zou ons daarbij kunnen helpen met suggesties en wensen.

Wat in het vat zit.....

In een volgend nummer zal uw aandacht gericht worden op de (resten van) Doxalen, die er nog in Friesland overgebleven zijn. U zult opnieuw kijken naar gebrandschilderde glazen, nu in Doopsgezinde kerken, w.o. te Woudsend. Restauratie- en onderhoudsbeleid in het algemeen en de financiële achtergrond in het bijzonder zullen ook eens onder de loupe worden genomen. Het fiscale fundament van ons kerkbezit schijnt minder hecht te worden en ook al dieper weg te zakken door de beoogde nieuwe wetgeving. Tot overmaat van ramp: de boktor vreet nog door, maar zijn (haar) kansen worden wel minder.....

Keppelstok

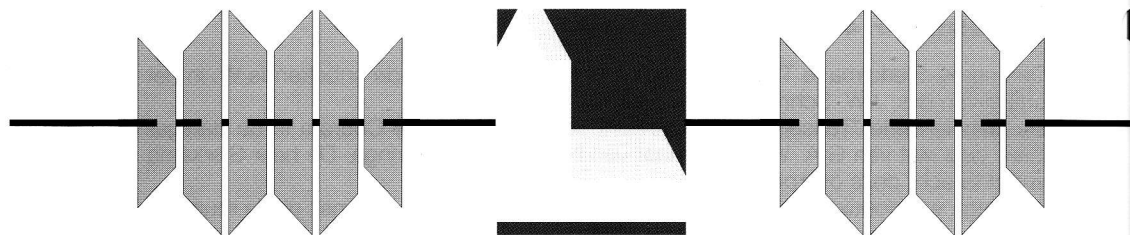
Vanaf nummer 29 (December 1984, band III pagina 169) is deze naam, ooit eens bedacht door de heer H. Veenstra te Zwaagwesteinde, in gebruik geweest, eerst alleen voor het mededelingen-gedeelte, later voor de hele publicatie. Die naam is niet voor iedereen duidelijk en daarom een kleine verduidelijking.

Met een lange stok werden vroeger twee of meer dieren bij elkaar gehouden. Aan dit voorwerp is de symboliek ontleend, nl. de verbondenheid, met name van kerkvoogdijen, stichting, donateurs. In ons viget, hieronder afgedrukt, ziet u de contouren van iets dat lijkt op een drieluik. Maar daarbij dringt zich ook de suggestie op van een orgelfront, van torentjes, spitsen en daken van onze kerken. De zwarte lijn, als het ware daar doorheen geregen, zoals de inslagdraad door schering- of kettingdraden, symboliseert onze verbondenheid. Mocht u bij de eerste kennismaking met

de vernieuwde frontpagina van het vorige nummer zich afgevraagd hebben: "is dit een misdruk of is er wat met de drukinkt aan de hand?" dan kunnen wij u geruststellen! Het schaduwperspectief van Keppelstok geeft als in vertraagde opname de gretige handbeweging aan, waarmee de Keppelstok u aangereikt werd. Dynamiek en vaart derhalve.

Tenslotte nog een suggestie. Kent u nog van de geschiedenisles Jan Pietersz. Coppelstock, de veerman van Den Briel? Hij legde de verbinding tussen twee oevers maar ook tussen twee werelden, toen hij op 1 april 1572 het historische contact legde met de Geuzen, die buitengaats voor anker lagen. In zijn naam stak (achteraf) dus ook symboliek.

Al onze vorige jaargangen zijn nog ruimschoots op het bureau aanwezig en kunnen u na bestelling veel leesplezier bezorgen. Wat let u om met Coppelstock over te steken en even contact op te nemen?

ZUIDERGRACHTSWAL 25 - 8933 AE LEEUWARDEN
TELEFOON 058 - 13 96 66 - TELEFAX 058 - 12 22 32

Postgiro 22 07 600 - Bank: Friesland Bank Leeuwarden nr. 29.81.00.703

Kantooruren: 's morgens 9.00-12.00 uur en 's middags 14.00-16.30 uur.

STICHTING ALDE FRYSKE TSJERKEN